

THEOLOGIA PRACTICA

Fekete Csaba*
Debrecen

Forrása: Hoffgreff-énekeskönyv (?)

Szövegtörténet, dallamtörténet és forrásjelölés

Source: The Hoffgreff hymnbook (?). A critical survey of its textual and melodic history, index of sources. Abstract.

Since 1948 the Reformed Hymnal contains a versified paraphrase of Lamentations chapter 5, interwoven with allusions to the fate of the Reformation in Hungary. This appears to have been taken over from the Hoffgreff Canticale of 1556 (printed in Kolozsvár, Clausenburg, Cluj-Napoca), but in fact the text of this poem is based on the 1877 edition of an old Hungarian poem. After having critically analysed alterations and deletions, and also having compared the text with the ones published in the Service book of 1574 and in the Cancionale of 1574, some textual corrections are proposed for future editions of the Hymnal, and also endorsing to retain three of the presently deleted strophes. There is another short paraphrase of the original published by the Rev. Sándor Farkas (1851–1911) in 1883 in his edition of a Song book for Sunday Schools, the earliest of its kind in Hungary. The melody, which is also important, was published on several occasions since 1859. Another new poem known with one of these melodies is the poem by Farkas. He also paraphrased some parts of the above mentioned 16th century text. Nonetheless, in spite of this established fact, his name is still missing from today's Hymnal. His pioneer edition has still not yet received the attention it deserves in Church History and Hymnology. Now the four part harmonisation of these melodies edited by him are compared to later editions, measured musically, thus taking a first step towards restoring the data and commemorating the editor's name.

Keywords: Reformed Hymnal of 1948; Hoffgreff Cancionale of 1556; Gyermeklute of 1883 [Children's Lute]; Hungarian Sunday School song books; Sándor Farkas (1851–1911).

Az 1948-as magyar református énekeskönyvünk¹ forrásjelölésének gondjait két énekünkkel (386, 402) lehet példázni különösképpen valós szerzőségük, szövegük helyessége és eredetük problematikája tekintetében. Ez a két

---

* Fekete Csaba (Gacsály, 1940) a Debreceni Református Gimnáziumban (1954–1958; az érettségivel együtt kántori oklevelet is szerzett), a Debreceni Theológiai Akadémián (1959–1964) és Skóciában (Trinity College, Glasgow, 1969) végezte tanulmányait. Könyvtárosi diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett (1979). Kápláni vizsgája után a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár munkatársa volt. PhD-fokozatát a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte (2003). Tagja a Magyar Egyházzenei Társaságnak, az Egyetemes Konvent Liturgiai és Énekeskönyvi Bizottságának. Kutatási területe református könyvtártörténet, kegyességtörténet, liturgia, himnológia.

¹ *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Próbakiadás.* A Magyarországi Református Egyház kiadása. Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdavidallalata, Budapest 1948.

ének egyben arra is példa, hogy minden tekintetben újra át kell vizsgálnunk valamennyi dallamközlést, szövegközlést és forrásjelölést, sőt újra is kell értékelnünk a vélt vagy valós szempontokat, illetve azt az örökölt gyakorlatot, amelyet az egyes énekeskönyvek vettek át egymástól a 19. század óta.

A fenti főcím után zárójelbe tett kérdőjel a forrásjelölés pontosságát vonja kétségbe. Ez a tanulmány a kérdés megtárgyalása és a helyesbítések érdekében született a magyarországi bizottsági munka keretei között. Azonban a megtárgyalás és a helyesbítés munkája ma már az egész Kárpát-medence reformátuságára tartozik. A következő néhány lap pedig azt is szemlélteti, hogy mennyi munka vár még a bizottságra az énekek és az énekeskönyv ügyében, mert ehhez hasonló kérdéseket kell még tisztáznunk több száz énekünk esetében.

1.

Tanulságos áttekintenünk a forrásjelölés változását, mert ez a mai napig hiányos vagy éppen félrevezető. Ezt láthatjuk az 1948 óta használatos magyarországi énekeskönyvünk első kiadásában,² az *Emlékezzél, mi történék* (386) kezdetű énekünk esetében is: jeremiád Bornemisza Péter énekeskönyvéből, 1582; dallama pedig Kolozsvár, 1553. Később is mindig változatlan a dallam forrásának ilyen jelölése, de változik az ének szövegének forrása: *Hoffgreff-énekeskönyv*, 1553. Ez nem változott a dőlt betűs énekeskönyvben sem (1977),³ illetve a mai napig kapható lenyomatokban is ugyanazt találjuk mindenütt. Ehhez kapcsolódik az *Ó, örök hatalmú mennyei szent Isten* (402) kezdetű ének, amely valójában a temetési énekek csoportjába besorolt, de nem így nevezett énekek között található. Dallama ugyanonnan való, megjelölése mégis más, azaz: „Névtelen, 1553 előtt”. Az énekszöveg forrása 1948-ban csupán ennyi: „(1896.)”. A dallam forrásának jelölése pedig napjainkig nem módosult. A szövegé igen, éspedig így: „Gyermeklant, 1883”.

1950-re kiderült – már így találjuk a Csomasz Tóth Kálmán himnológiai kézikönyvében⁴ –, hogy az *Emlékezzél, mi történék* szövegközlésének forrása valójában a Szilády Áron-féle RMKT VI. 317–319.⁵ Tehát nem közvetlenül a Bornemisza-féle vagy a Hoffgreff-énekeskönyv. De itt már legalább utalást találunk arra, hogy

² Viharvert példányomat konfirmációmra kaptam, ezt használtam gimnáziumi és teológiai tanulmányaim idején, és máig is őrzöm. Az 1948-as első kiadásból később egy másik példányt is kaptam valakitől.

³ *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977. A címlap verzóján tájékoztatást olvasunk: „Énekeskönyvünknek ebben a kiadásában – a ritmikus éneklés megkönnyítése céljából – a röviden éneklendő szótagokat dőlt betűvel szedettük. A dallamban levő hajlítást **kővér** betűvel szedett magánhangzó; a szünetek helyét pedig rövid függőleges vonás jelzi.”

⁴ Csomasz Tóth Kálmán: *A magyar református gyülekezeti éneklés*. Református Egyházi Könyvtár XXV. Református Egyetemes Konvent, Budapest 1950.

⁵ *Régi Magyar Költők Tára*. I–VII. kötet. Közzéteszi Szilády Áron. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1877–1912.

az ismeretlen szerzőjű jeremiádot a Hoffgreff-énekeskönyvben is fellelhetjük (ennek keltezéséről még lesz szó), és a Huszár Gál graduáljában is (Komjáti, 1574). A dallamról pedig megtudjuk, hogy cseh eredetét Szabolcsi Bence állapította meg, de ma már ezt is újra kell vizsgálnunk. Ugyancsak bővülnek ismereteink a 402. énekünkről, hogy az *Örömbír* című folyóiratban jelent meg névtelenül, s ezért eleinte az 1896-os évszám található utána. Ugyanis Victor János innen vette át (*Hozsanna!* 1901, 151. szám), majd tőle Délvidék énekeskönyve (1939).⁶ Mindkét helyen hibás a dallam jelölése. Nem Tinódié a dallam, tudniillik a Hoffgreff-dallamokat feldolgozó Szabolcsi Bence megítélése a helyes.⁷ Victor János szintén a Hoffgreff-gyűjteményre hivatkozik, de csak a mutatóban, és később a szerkesztők nem nézték meg ezt. Ebből az is nyilvánvaló, hogy a legkorábbi forrás helyett, amelyre az énekeskönyv utal, a közlés a *közvetett és későbbi* forrásra alapult. A forrásjelölés tehát megnevezi az ismert legkorábbi forrást, de későbbi közlést követ. Ez a felemáság elég sokszor ismétlődik az énekeskönyvek szerkesztése során.

1971-ben⁸ még mindig csak annyit tudunk meg jeremiádunkról – noha akkor a Hoffgreff-énekeskönyv hasonmásának kiadása már öt éve megjelent egy alapos kísérőtanulmánnyal –, hogy az 1553-ból vagy azelőttről való, és hogy ennek az énekeskönyvnek egyetlen példánya van. A dallamra utaló hivatkozás módosult: itt azt olvassuk Szabolcsi Bence neve nélkül, hogy a dallamnak ez a formája kimunkáltabb, mint az 1522-ből való cseh dallamelőzmény.

Tanulságos a másik énekünk forrásjelölése is. Az 1948-as énekeskönyvünk a halottas énekeink közé sorolta a 402. éneket (más énekeskönyvek nem), ennek szerzőjéről – a Hoffgreff-énekeskönyv bibliai históriájára való pontos utalása mellett – igen lényeges módosítást találunk 1971-ben:

„Szövegét Farkas Sándor budapesti református vallásitanító lelkész írta, aki 1883-ban *Gyermek-Lant* címmel vasárnapi iskolai használatra való hangjegyes énekeskönyvet szerkesztett. Könyve, mely a hazai belmissziós éneklés egyik kevésbé ismert, de fontos útegyengetője volt, második kiadásban is megjelent 1892-ben.”

Ez tehát a valódi forrás, amely korábban földerítetlen volt. Victor János nem innen vette át az éneket, hanem a megnevezett folyóiratból. Az egyházi

⁶ Ez a hajdan jugoszláviai (délvidéki) reformátusok énekeskönyve: *Énekeskönyv református keresztyének számára*. A Jugoszláv Királyság[beli] Református Keresztyén Egyház kiadása. Grafika nyomda, Szubotica [Szabadka] 1939. Átdolgozott 2. kiadása: *Énekeskönyv református keresztyének használatára*. 2. átdolgozott kiadás. A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház kiadása. Pannónia Grafikai Műintézet, Szabadka 1971. Újabb kiadása: *Énekeskönyv református keresztyének használatára*. A Horvátországi Református Keresztyén Egyház és az újvidéki Fórum Könyvkiadó Kft. közös kiadása, Kopács–Újvidék 2011.

⁷ Szabolcsi Bence: *A XVI. század magyar históriás zenéje, a Hoffgreff-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával*. Pallas k.-ny., Budapest 1931 (különlenyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1931. évfolyamából).

⁸ *Dicsérvételek az Urat. Tudnivalók énekeinkről*. Kálvin Kiadó, Budapest 1971 (2. változatlan lenyomata: Kálvin Kiadó, Budapest 1995).

lapokban nem ritka, hogy elhanyagolták a forrás vagy a szerző jelölését, Farkas Sándor éneke pedig enélkül jelent meg. A helyesbítés azért született, mert Csomasz Tóth Kálmán később megszerezte a *Gyermek-Lant* második kiadását. Saját példánya ma a Ráday Könyvtárban van. Ebben kézírással jelezte a forrást (de láthatóan nem vizsgálta Mátray Gábor alább említett kiadását), és a kötet végén felsorolta a Victor János által átvett dallamokat és szövegeket.⁹ Hiába jelent meg a helyesbítés negyven éve. A valóságos szerző neve és a helyes forrásadat mindmáig nem kapott helyet énekeskönyvünk mutatóiban, az 1996 óta megjelent találkozásos énekeskönyvben sem.

Farkas Sándor énekéről és a Hoffgreff-dallamról előzetesen két önkényes változtatást kell megjegyeznünk. 1939-ben átírták az ének első sorát. Ennek oka ismeretlen. Azóta csak ez a változat létezik: *Örök, nagy hatalmú, mennyei szent Isten*. Ugyanígy maradt Délvidék énekeskönyvének átdolgozott alakjában (1971, 232. ének) és ennek változatlan utánnomásában (2002). Miért, miért nem, a Csiha Kálmán szerkesztette találkozásos énekeskönyv ugyanezt a megváltoztatott kezdetet választotta, s ezért 1996 óta is így maradt. Egyéb adatokat viszont az 1948-as énekeskönyv szerint közölnek, így a dallamét is. A dallam a 19. századi romantika értelmezése szerint található meg 1883-ban és 1901-ben, azaz pontozott ritmussal és a bővített szekundlépéssel (*f-gisz*). 1939-ben ütemekbe foglalták a dallamot, de másként, mint Victor János. A zárlatot vezérhangos lépéssel módosították: *a-b-a* helyett *a-gisz-a*. A találkozásos énekeskönyv megszüntette ezt, mert az 1948-as énekeskönyv dallamközlését követte, amely viszont harmonikus mollnak értelmezte a dallamot. Lehetséges, hogy az efféle apró pontatlanságok nem fontosak az éneklő gyülekezetnek, sőt a legtöbb lelkésznek és kántornak sem. A hibák azonban belegyökereznek a használatba, és a helyesbítés sokszor ellenállásba ütközik. Ezért kell vállalnia a zsinati bizottságnak a sok és aprólékos munkával járó tisztázást.

1971 óta jóval többet tudunk a két ének legkorábbi dallamforrásáról. Akkor már folyt, és azóta is folyik a régi magyar versek, illetve énekek feldolgozása, új kiadásának előkészítése, de a zenetörténeti kutatás is. Ezt azonban csak elvétve vette tudomásul a hazai református himnológia és liturgika nem különösen gazdag szakirodalma. A gyakorlati teológia és a teológiai oktatás pedig nem foglalkozik ilyen kérdésekkel, ugyanis ehhez szemléletváltásra volna szükség, s ezért megelégszik a korábbi időből örökölt ismeretekkel és a hagyományosnak vélt kálvinista megközelítéssel. Énekeskönyvünk forrásjelölése sem újult meg fél évszázada, pótlások és javítások sem történtek évtizedek óta.

⁹ *Jelzete* 1–25.586; a megszerzés évszámát nem jegyezte a kötetbe, csak a nevét, és nem tudjuk, hogyan és honnan jutott hozzá. Egyébként Farkas Sándor kiadványának az első és a második kiadásából három-három példánya van a Ráday Könyvtárnak. Ezek jelzetei és tulajdonosi bejegyzése: 1–10.902 („Pentru Bela Birta cofetar in Cászá Rigler Caleu Victoria 66, Bucurest in Romania.”) Majd: „Ajándék Török József ev, ref, lelkész úrtól X. ker. Kőbánya, 1898. Április 16. Beretzky Zoltán.” 1–11.947 (Árokháty Béla példánya); 1–15 622 (Szóts Farlas példánya), 1–6710 (kolligátum 17 traktátussal egybekötve); 1–9604 (Eigenthum der Bethesda).

Lássuk a megnevezett forrásul szolgáló énekeskönyv eredeti címét: *Historiac, melyeket a Szent Bibliából neminemü tudos es istenfelő ferfiac enekekebe szerzettenec az egy-ügyü keresztyenekenc tanusagokra es vigasztalásokra*. Colosvarba 1556, Hoffgreff. Ez a pontos és teljes címe a hivatkozott Hoffgreff-féle énekeskönyvnek. Ez ugyan csonkán, viszont nem is egy, hanem valójában két példányban maradt ránk. A budapesti és a kolozsvári példány is címlap nélküli. Mátray Gábor¹⁰ már a 19. század közepén tudott e két példányról, de úgy látszik, a szakirodalom időközben megfeledkezett erről, és sokáig a valótlan *unicum* adatát ismételte. A pontos keltezés ismeretlen volt 1976-ig,¹¹ a korábban említett kézikönyvek és tanulmányok becsült adatokat közöltek. Annak nyomán indulhattak el, hogy a keretvers az énekek nagyobb részének keletkezési idejét közli. A legkésőbb keletkezett ének 1562-ből való, s ebből gondolhattak arra, hogy a gyűjtemény ez után egy vagy két évvel jelenhetett meg. Ezt vették át később az énekeskönyvek is. Azaz hosszú ideig 1553-nak gyanították a megjelenés évét, és a német ajkú nyomdászról nevezték el, holott ő bizonyítva nem lehetett szerkesztője ennek a gyűjteménynek, csupán nyomtatója a magyar nyelvű bibliai históriás énekeknek. Valamennyire tudhatott magyarul, de ha nem volt mellette jó magyar korrektor, akkor ebből sajtóhibák eredhettek, és némely verssor is torzulhatott. A később általános Georg Hoffgreff (1525/1530–1558/1559) névalak helyett (ti. ez az eredeti, az Országos Széchényi Könyvtár által, a bibliográfiai kézikönyvekben és a régi magyar szakirodalmi kiadványokban használt névalak)¹² sokáig a magyarító Hoffgreff György volt használatban.

1966-ban az énekeskönyv hasonmás kiadása már nem a korábban ismétlődő, hanem 1554–1555-ös még mindig csak becsült évszámmal jelent meg.¹³ Egy évtized múltával az is kiderült, hogy Németországban a Bayerische Staatsbibliothek (München) példányának (ez megsemmisült a második világhá-

¹⁰ *Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek dallamai a XVI. századból*. A M. Tud. Akadémia megbízásából megfejtvé közli Mátray Gábor. Emich Gusztáv könyvnyomdája, Pest 1859 (1993-ban újra megjelent).

¹¹ Korábban RMNy 108, y_{4a}–z_{2b}; ma RMNy 134/A; vö. Borsa Gedeon: Pótlások és kiigazítások a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy első kötetéhez). In: *Magyar Könyvszemle* 92 (1976), 284–286. Azóta – a valóstól eltérő terjedelmi adat miatt – kétséggel is illették a katalóguscédulára alapozott címléírást és keltezést, ez pedig további vizsgálatot követel, és a teljes példány vagy a csonka részek fölbukkanása nélkül valószínűleg nem oldható meg véglegesen.

¹² Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők (RMSz)*. I. *A kezdetektől 1700-ig*. Szerkesztette és befejezte: P. Vásárhelyi Judit. A szerkesztő munkatársai: Kis Eleménné és Kovács Zsuzsanna. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008.

¹³ Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár 1554–1555. A kísérőtanulmányt írta Tarnóc Márton. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966, BHA VII. (Továbbra is a könyvészeti és irodalmi munkákban általánosan szokásos és közkeletű rövidítéseket használom. A Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatát: BHA + kötetszám.)

borúban) gondos 19. századi címleírásából, hogy a históriásgyűjteményt 1556-ban nyomtatták.¹⁴ Ezt a címet láttuk főntebb.

A jövődő számára készülő énekeskönyvünkben megbocsáthatatlan vétség volna az évtizedek óta hiányos és elavult adat elmaradt pótlásának és helyesbítésének elmulasztása. Azonban a pótlás megalapozása és megoldása egyéb tanulságokkal is jár. Van éppen elég tennivalónk a szöveg és dallam helyes közlésének szempontjából is. Erre mutatnak az énektörténet és szerkesztéstörténet főntebb előtárt részletei, a következőkben megfogalmazottak pedig a tisztázás érdekét szolgálják.

2.

A névtelen jeremiádnak címfelirata is van 1556-ban. Ez a bibliai eredetet jelöli: *Jeremiás próféta siralmas panaszkodásának 5. része, énekbe szerkesztett.*¹⁵ Az eredetit, tehát a legkorábbi nyomtatott alakot is mai helyesírással érdemes idéznünk, de mindig az egykori szóalakok és hangalakok megváltoztatása nélkül. Nyelvjárási alakok jellemzik. Ezek az alakok első látásra érthetők az általános református tájékozottság szintjén is, csupán néhányszor van szükség a mondat vagy némelyik szó értelmezésére.

Az 1556-os ének szövegében néhány *ü-ző*, *é-ző* és *i-ző* szóalakot is találunk: *küüül, mú, múnket, szűv, únség, türtének, így* (=ügy), *igyefogyott, vásík* (=vásék), *vise-link, színtelen* (=szüntelen); a *közölyünk* (=közülünk), *töllyünk*. Ezek nem okoznak sok fejtörést, akárcsak *és meg is* helyett használt *es*.

Bornemisza Péter szövege csaknem betű szerint azonos Huszár Gáléval. Nem tudhatjuk, hogy vajon ismerték-e a Hoffgreff-énekeskönyvet, vagy hogy kéziratosságyományozás útján jutott-e el Huszár Gál graduáljába, Bornemisza Péter pedig ezt másolta le. A nyelvjárási szóalakok itt már eltűntek.

Az 1556-ban előforduló olvasati és nyomdai hibákat jegyzetben javítom. Ezt Huszár Gál és Bornemisza Péter énekeskönyve könnyíti meg. Az igealakok a későbbi nyomtatott kiadások eltérései miatt sem közömbösek, 1948-as énekeskönyvünk szövegközlése szerint sem. Megváltoztatásuk, egységesítésük értelmezési hátrány volna.

Ezt követően a jegyzetekben olvasható szövegbeli eltéréseket taglalom Huszár Gál graduáljában (Komjátí, 1574)¹⁶, valamint a Detrekői énekeskönyvben (1582)¹⁷ is, és összehasonlítva a jegyzetben olvasható eltérésekkel, megfontolom az 1948-as énekeskönyvünk szövegváltoztatásait, illetve a szöveg több mint felének elhagyását. Javaslom az 1948-as énekeskönyv helyenkénti módosításainak

¹⁴ Ezt Borsa Gedeon találta meg, vö. Borsa Gedeon: *i. m.* (9. jegyzet). A terjedelem nem egyezik, s ez felhozható érvként az azonosítás helyessége ellen, de addig nem mondhatunk biztosabbat (ld. a 11. lábjegyzetet).

¹⁵ RPHA 366; ♪ RMDT I. 27. Címfelirata Huszár Gálnál (1574): *Más siralma az magyar nemzetnek, az Jeremiás Propbeta könyörgeséből, Notata, Magyar nyelven Mátyás vala az Predicator.* Bornemisza Péternél (1582) változatlanul ugyanez.

¹⁶ RMNy 353.

¹⁷ RMNy 513.

mellőzését, néhányszor a teljes versszak átjavítását, valamint a törölt versszakok közül háromnak a visszavételét.

RMNy 134/A

Emlékezzél, mi túrtúnék, Uram, mű értünk,¹⁸
és tekintsd meg, mely nagy szidalomban

[mü vagyunk,¹⁹

mind bűnünkét, uram, tőled ostoroztatunk,
azért szükség, éjjel-nappal hozzád kiáltunk.²⁰

Örökségünk, édes hazánk másra fordúla,
az mű házunk, jószágunk²¹ idegenre szálla,
igyünk juta, jaj, minékünk nagy búdosásra
mert Istennek nem akaránk térni újtára.

Árvaságra, nagy únségre miként maradánk
mert nincs nekünk földön házunk,

[sem pedig atyánk,

igye fogyott özvegységre marada anyánk,
mert bűnünkért megharagudt menyeyi Atyánk.

Arra jutánk, hogy még vizet es pénzen veszünk²²
es az mű erdónk fáiban nagy áron vegyünk,²³
egyéb féle jószágos és²⁴ mindent szenvedjünk,
mert egymásra semmi gondot mű sem viselünk.²⁵

Terhe alatt az rabságban nyakunk bészegett²⁶
semminémű nyugodalom nem engedtetett,²⁷
mert semmi kegyesség köztünk nem leletett²⁸
Azért pogán népek szüve rajtunk nem esék.

Atyánk es vétkezének, de már megholtak,²⁹
mű es követői voltunk álnakságoknak,
ím, mint vásik³⁰ meg beléje fogok fiaknak,
mert ellene tőnek Isten parancsolatinak.³¹

1948: 386

Emlékezzél, mi történék, Uram mi rajtunk
És tekintsd meg, mely nagy szidalomban

... [mi vagyunk,

Mert bűnünkért, Uram, tőled ostoroztatunk,
Azért szükség éjjel-nappal hozzád kiáltunk.

2 Örökségünk, édes hazánk másra fordúla,
Mi házunk és jószágunk idegenre szálla;
Ügyünk juta már minékünk nagy árvaságra:
Mert Istennek nem akaránk térni újtára.

4 Atyánk is vétkeztenek, de már meghaltak,
Mi is követői voltunk álnokságiknak;
Ím, így vásott meg beléje foguk fiaknak:
Mert ellene járunk Isten akaratjának.

¹⁸ Rövidítve, csak az évszámmal jelölöm a szövegbeli eltérések helyét Huszár Gál graduáljában (Komjátí, 1574, XIIIa–XIVb) és Bornemisza Péter énekeskönyvében (Detrekő 1582, LXIIIa–LXIII b). Itt: 1574 és 1582: *mi rajtunk*.

¹⁹ 1574 és 1582: *mely szidalomban mi most vagyunk*.

²⁰ 1574 és 1582: *kiáltunk*.

²¹ 1574 és 1582: *és jószágunk*.

²² 1574 és 1582: *hogy vizet is pénzünkön vegyünk*.

²³ 1574 és 1582: *váltunk*.

²⁴ 1574 és 1582: *szükséget is*. Lehet, hogy a sajtóhibás szó *jószágot* volna, de ez sem illik az összefüggésbe.

²⁵ 1574 és 1582: *Mert Isten parancsolatjának ellene tettünk*.

²⁶ 1574 és 1582: *Tereh alatt az rabságban nyakunk leszegék*.

²⁷ 1574: *engedeték*.

²⁸ 1574: *leleték*; 1582: *leletteték*.

²⁹ 1574 és 1582: *Atyánk vétkeztenek de már ők megholtak*.

³⁰ 1574 és 1582: *vásék*.

³¹ 1874 és 1582: *Mert ellene tött isteni parancsolatnak*.

Kik szolgálók voltak, rajtunk most uralkodnak,³²
mert szolgálkák lévén, Istennek

[mü sem szolgáltunk,³³

minden isteni tiszteletet mü megúáltunk,³⁴
Azért nincsen, ki által mü megszabadíttassunk.³⁵

Ím, csak markunkban viseljük az mü lelkünket,
nagy keserőséggel ésszük mü kenyerünket,
félelem és rettegés megerészített³⁶ münket,
fegyver előtt kietlenbe mentünk fejenként.³⁷

Éhség miatt az mü testünk megkeseredett,
mint égő kemence, bőrünk megrepedezett
az mü szívünk³⁸ bánat miatt megkeseredett,
Lelkünk³⁹ pedig bününk miatt kétségben esett.

Az mü asszon-népeink megaláztatának,
nagy sok szűzek pogánoktól⁴⁰ megrontatának,
mert nem engedének Isten parancsolatjának,⁴¹
Azért Isten küldé reánk az pogánokat.

Fejedelmek mü közölyünk mind elszállának,⁴²
és a tanácsadó népek mind elfogyának,⁴³
az köz népek egymás között vissza vonának,
Ijedik⁴⁴ hogy majd vége leszen mü országunknak.

Nagy haragja vagyon rajtunk az Úristennek,
természeti⁴⁵ ellen élünk szent igéjének,
és ellene járunk mindenben szerzésének,
ezzel adunk okot minket büntetésének.
Természet kívül élnek pogánok iffjakval
nincsen ki egyben férnie tudjon azokkal,⁴⁶
mert egybe nem juthatunk atyafiakval,
az szegén rabokat verik degeneg fákkal.

5 Közöttünk kik szolgálók voltak, most uralkodnak
Gazdák lévén, mert Istennek

[mi sem szolgáltunk;

Minden Isten-tiszteletet már megúáltunk:
Azért nincs, aki által megszabadulnánk.

6 Ím, csak markunkban viseljük a mi lelkünket,
nagy keserőséggel esszük mi kenyerünket,
félelem és sok rettegés megemésztt minket:
fegyver elől kietlenbe mentjük fejünket.

7 Nagy haragja vagyon rajtunk az Úr Istennek:
Természeti ellen élünk szent Igéjének
És ellene járunk minden ő szerzésének:
Ezzel adunk okot minden büntetésének.

³² 1874 és 1582: *Kik szolgálók voltak, most uralkodnak mi rajtunk.*

³³ 1574: *mi nem szolgáltunk; 1582: mert szolgálók lévén, Istennek mi nem szolgáltunk.*

³⁴ 1874 és 1582: *mi megúáltunk.*

³⁵ 1874 és 1582: *Azért nincs ki által tőlök mi megváltassunk.*

³⁶ 1874 és 1582: *megemészített.*

³⁷ 1874: *Fegyver elől kietlenben mentjük fejünket.* 1582: *fegyver előtt kietlenbe menjünk fejünket.*

³⁸ 1574 és 1582: *lelkünk.*

³⁹ 1874 és 1582: *szívünk.*

⁴⁰ 1574 és 1582: *pogán miatt.*

⁴¹ 1574 és 1582: *Mert nem engedénk isteni parancsolatnak.*

⁴² 1574 és 1582: *el-kijfogytanak.*

⁴³ 1574: *és az tanács-álló népek mind elhalának,* 1582: *tanácsadó.*

⁴⁴ Valószínűleg olvasati hiba *jegyik* (*jiedjik*, vagy *jedyik* helyett); esetleg az értelmileg ideillő *jiedzik* lehetett a kéziratban; 1574 és 1582: *jegy.*

⁴⁵ 1582: *természete.*

⁴⁶ 1574 és 1582: *A szegény rabokat verik dögyönyeg fákkal /Nincs, ki össze tudjon férnie azokkal, / Mert össze mi nem férhetünk atyafiakkal.*

Eltávozott⁴⁷ már mű tölünk az mű örömkünk,
mert korona⁴⁸ nélkül vagyunk már az mű fejünk,
azért szükség hogy szívünkben mi keseregjünk,
mind színtelen Istennek mű hitvel
[könyörögjünk.⁴⁹

Jaj münékünk, mert megbántottuk Istenünket,
azért fogta mi szívünket nagy keserűség,⁵⁰
sötét homály béburulta mű szemünket,
vadak, rókák széllel járnak mű telekinket.

Bizodalmunk vagyunk benned felséges⁵¹ Isten,
mert⁵² megmaradsz mind örökké dicsőségben,
ha gyötretünk bűnünk szerint az mű testünkben,
azért nem hagysz elszakadnunk tőled
[lelkünkben.⁵³

8 Bizodalmunk vagyunk benned, felséges Isten,
Mert megmaradsz mind örökké ígéretedben;
Ha gyöttrődünk bűnünk szerint a mi testünkben:
Azért nem hagysz elszakadnunk tőled
[lelkünkben.

Mire, Uram, mind örökké hogy elhagysz
[münket⁵⁴

ily sokáig, keserűséggel⁵⁵ búsult lelkünket,
kérünk téged, térítsd hozzád az mű szívünket,⁵⁶
mert nem nyerjük nálad nélkül üdvességünket.

Vedd el rólunk, kérünk téged, nagy haragodat,
és újítsd meg münékünk a mi napinkat,
kegyelmes Uristen, tartsd meg a mi hazánkat,⁵⁷
dicsérhessünk mind örökké te Szent
[Háromság.⁵⁸

9 Vedd el rólunk, kérünk téged, nagy haragodat
És újítsd meg már minékünk a mi napunkat;
Kegyelmes Úr Isten, tartsd meg mi házainkat!
Dicsérhessünk mind örökké, mint szent
[Atyánkat!

Ámen.

Az 1948-as énekeskönyv szövegében olyan vegyes értékű változtatásokat találunk, amelyeknek nem lehet látni az okát, s emellett nem is következetesek. Közülük némelyik nem csupán szükségtelen, hanem megszegényíti az eredeti értelmet, vagy sajnálatosan elhibázott. A megváltoztatott (*dőlt betűs*) és megkérdőjelezett szó után zárójelben az eredeti versszak száma következik, majd az 1948-as versszak száma. Így azonnal képet kapunk a törlés mértékéről is, ezt szintén szemlélteti a fentebbi párhuzamos közlés.

⁴⁷ 1582: *eltávozzék.*

⁴⁸ 1582: *koronánk.*

⁴⁹ 1574 és 1582: *Színtelenül Úr Istennek hitből könyörögjünk.*

⁵⁰ 1574 és 1582: *Azért fogta keserűség az mi szívünket.*

⁵¹ 1574 és 1582: *kegyelmes.*

⁵² 1574 és 1582: *ké.*

⁵³ 1574 és 1582: *Nem hagysz tőled elszakadnunk az mi lelkünkben.*

⁵⁴ 1574 és 1582: *feledsz el minket.*

⁵⁵ 1574 és 1582: *kesergeted.*

⁵⁶ 1574 és 1582: *Kérünk azért, térítsd hozzád az mi szívünket.*

⁵⁷ 1574 és 1582: *Kegyelmes Isten oltalmazd meg mi házainkat.*

⁵⁸ 1574 és 1582: *Hogy dicsérjük mindörökké Szent Háromságot.*

Mert? kiáltnunk? (1 = 1)

Finom többlet az eredetiben, tehát az ének legkorábbi megfogalmazásban (vagy kiadásában), hogy siralomban vagyunk, *mind* pedig ostoroztatunk. A következmény, ami ezáltal reánk hárul, az, hogy kiáltanunk kell, azazhogy *kiált-sunk*. Többlet a felszólító mód is. A régiek verselésének és a szabott szótag-számú sornak kapcsolata sokszor ingadozni látszik. Ez nem mindig a gyarló verselésből ered, ugyanis egykor sok döccenőt kiegyenlítettek az énekléssel. Erre való például a virgulálás technikája, illetve az is, hogy ahol szövegsor és dallsor eltért egymástól, a ritmus aprózásával, hangisméttel vagy a hajlítás hangjaira elosztott szótagokkal igazították össze az éneklést. Így a szöveg értelme nem szenvedett csorbát. Való igaz, hogy ide a *hozzád kiáltanunk*, illetve *hogyan kiált-sunk* illene. Úgy látszik, időnként mégis felfigyeltek a sor hosszúságára. Nem rossz a *kiáltnunk* sem, de azért érdemes ezen gondolkodnunk. A jobb változat ez volna a maival szemben:

*mind bűniünkért, Uram, téled ostoroztatunk,
ezért szükség éjjel-nappal hozzád kiáltnunk.*

Árvaságra? (2 = 2)

Kétes értékű csere a *bujdosásra* szó helyett. Az Amerikába kitántorgott honfitársak, illetve azok, akik később tízezrével szakadtak külföldre, veszteséget okoztak nemzetünknek. A *bujdosás* eredeti értelme a kitelepedés, a hazát cserélő személyek életgyakorlata. Az *árvaság* nem kevesebb ennél, de egészen más. Az elárulásnak mára elhomályosult jelentése: az egyedül (vagy magára) maradt állapot. Ez van Árva Bethlen Kata nevében is. A szót nemcsak az özvegyiség megjelölésére használták, családnévként is fölbukkan. Ez van Gyöngyösi Árva Pál nevében is. A szerkesztő alighanem kárpótlásul és szócserevel mentette át ezt a szót a következő törölt versszakból. Ez a módosítás így korszerű vonásnak is tűnhetett, de megmásítja a valóságot. Jobb megoldás a következő, azaz a törölt 3. versszak visszavétele volna. Ugyanis itt azoknak a tragédiájáról van szó, akik – párhuzamként a bibliai fogsághoz – a török időkben kényszerültek szülőföldjük elhagyására. A Szamos menti falvakból napjainkban eltűnt reformátusság és a Sztárai hajdani körzetében fenyegető magyar ajkú maradéktalanság miatt sem nyereség a *bujdosás* szó eltüntetése. A szó azonban nem csupán negatív értelmet hordozott. *Bujdosás*nak mondták sokáig hajdani diákjaink idegenben, nyugati protestáns egyetemen folytatott tanulását is. Együtt is használatos a kettő: *bujdosik az árva madár*.

Hitetlen? segéljük? elfordítjuk? (6 = 3)

Az *idegen* szó *hitetlenre* változtatása kétes értékű és szükségtelen. Hitetlennek mondta a török a keresztyén magyart, de vajon a Nyugatra menekült magyar is így tegyen a befogadókkal? Vajon az Erdélyből menekült protestáns is így tekintett a Felvidéken és Magyarország Habsburg-uralom alatti részén élő magyar véreire vagy pedig a más vallásúakra? *Történék, fordula* és hasonló régies igealakok megtartása után vajon mi kényszerít ebben a versszakban a *segéllők* és *elfor-*

dítók megváltoztatására és jelen idejű igealakra? A múlt idejű igealak is jobb lett volna ennél. Az 1948-as szöveggondozásunknak lépten-nyomon ismétlődő vonása, hogy az elfogadottnak látszó elvet bármikor megszegi, de ennek a gyakorlatnak nem mutatkozik a vezérfonala. Elgondolkodtató, hogy Huszár Gál és Bornemisza Péter pótolta az ékezetet a versszak utolsó sorában. Ezt akkor is elfogadhatjuk, ha a rímelés nem látszik annyira tökéletesnek: *Azért veté Isten re-ánk haragos szemét.*

Álnokságiknak, ellene járunk? (7 = 4)

Jobb az eredeti egyes szám: *álnokságuknak*. Semmi nem magyarázza a többes számot, de nem is kívánja. A versszak első sora sem rosszabb Huszár Gálnál meg Bornemisza Péternél: *de már ők meghaltak*. A fiakról van szó a versszak második felében. Megokolatlan magunkra értelmeznünk a zárósort. Ebben azonos az idézett három nyomtatott forrás; 1566-ban is *parancsolatinak*, ezt az 1574-es és 1582-es javította; tehát a versszak második fele ilyen: *vásék meg beléje foguk*. Igaz, hogy mai nyelvérzékünk a másik sorban többes számot kívánna meg egyes szám helyett (*ellene tött*), de ilyesmi gyakran előfordult régen. Beleértették, hogy a fiú is ellene fordult a parancsolatnak, tehát nemcsak az atyák vétkeztek; és az isteni igazságszolgáltatás nem úgy működik, hogy a vétkes meg sem bűnhődik, hanem majd helyette és miatta a leszármazottja fog lakolni. A javított versszak ilyen lehet:

*Atyáink vétkeztenek, de már ők meghaltak,
mi is követői voltunk álnokságuknak,
im, mint vásék meg beléje foguk fiaknak,
mert ellene tett isteni parancsolatnak.*

Gazdák? megszabadulnánk? (8 = 5)

„Kisgazdapárti” változtatásra semmi szükség nincs. Isten népéé a szolgálai tiszttség. Régen szolgálólányt jelentett a szolgáló. Elfogadható helyette a szolgál. A versszak lezárása jobb Huszár Gál és Bornemisza Péter szerint. Más a szabaddulás, más a kiváltás a rabságból, és más a váltság műve. A szótagszám megtartása miatt és némi engedelemmel ilyen lehetne a helyesbített versszak:

*Kik szolgálak voltak, most uralkodnak mi rajtunk,
mert szolgálak lévén, Istennek mi nem szolgáltunk,
minden isten-tiszteletet mi megúáltunk,
azért nincs ki által tőlük mi megváltassunk.*

Fejünket? (9 = 6)

A megváltoztatott szó kétségtelenül jobban rímel, és nem is lóg ki az összefüggésből. Több viszont az eredeti szó: *fejenként*, azaz nem társasan, hanem szétszóródva, egyenként. Vagyis az üldözött magányosan kényszerült menekülni, amerre csak tudott: *segyver előtt kietlenbe mentünk fejenként.*

Minden ő szerzésének? (13 = 7)

Jobb az eredeti, semmi szükség nincs művileg archaizáló változtatásra akkor sem, ha ezt Csomasz Tóth Kálmán tehetségesen művelte. Itt is figyelemre méltó, hogy nincs eltérés a legkorábbi nyomtatott források között. Tehát kívánatos a késői és szükségtelen változtatás mellőzése és a versszak második felének a visszaállítása, éspedig így:

*és ellene járunk mindenben szerzésének,
ezzel adunk okot minket büntetésének.*

Ígéretedben? gyöttrődünk? (17 = 8)

Mindkét változtatás ok nélküli és aligha menthető. Huszár Gál és Bornemisza Péter elfogadható abban, hogy névmás és nem kötőszó van a második sor elején. A helyreállított sor tehát ez: *ki megmaradsz mind örökké dicsőségedben*. Az énekeskönyvben másutt sokszor megmaradt a szenvedő igealak, itt is maradhatott volna ez: *gyötretünk*. A versszak utolsó sorának szórendje jobb Huszár Gál és Bornemisza Péter szerint: *nem hagysz tőled elszakadnunk az mi lelkünkben*.

Házunkat? Atyánkat? (19 = 9)

A *házainkat* előfordul Huszár Gálnál és Bornemiszanál is, de súlyosabb 1566-ban a *háza*. Semmi baj nincs az Atyára változtatással, csak ennek éppen ára van. Az, hogy a jobb rímelés kedvéért kiküszöbölődik a Szentháromság, megszűnik a trinitárius doxológia. Értékesebb az eredeti megszólítás: *te Szent Háromság!* Az 1574. és 1582. évi javítást figyelembe véve még úgy is méltó a helyreállításra, hogyha elmarad a határozott névelő. Ezt a régiek természetesnek tekintették. (Esetleg betoldhatjuk a kötőszó elhagyásával: *dicsérjük mindörökké a Szent Háromságot*.) Így is jobb volna a mostaninál:

*kegyelmes Úr Isten, tartsd meg a mi házánkat,
hogy dicsérjük mindörökké Szent Háromságot.
(Vagy: dicsérbessük örökké a Szent Háromságot!)*

Degnek, degeneg (14 = törölt versszak)

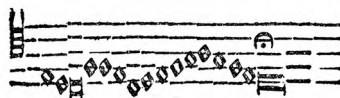
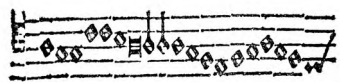
A *degnek*, *degeneg* török szó *botot* jelent. Ez a rabokat felügyelő, irányító hajcsár felszerelése. A *degeneg* vagy *dögönyeg* fa serkentő, fegyelmező, botozó, ütlegelő eszköz. Távolabbról innen ered a „döföl, döfköd, gyomroz” jelentésű *dögönyöz* szavunk.

Eddig arról volt szó, hogy mi módosult a jeremiád meghagyott részében. Mérlegelnünk kell azt is, ami elmaradt. Valóban törlésre méltó mind a tíz versszak? Ha csupán a bibliai szöveghez való ragaszkodásra tekintünk, eleve nem fogadhatjuk el a tartalmat szegényítő törlést. Akkor sem, ha az ezt az egyre kevesebb éneklésre szoktatott gyülekezetek egy évszázada ismételtlen megkurtított énekek divatja igazolhatná. Ajánlatos volna legalább a 3. majd a 12. és 15. versszak visszavétele betoldásként az 1948-as 2., illetve 7. versszak után. Őseink sokszor említették ezt a részletet a Jeremiás siralmi nyomán, éspedig úgy, hogy visszatekintettek történelmünkre (Mohácsra) is.

*Árvaságra, nagy ínségre miként maradánk,
mert nincs nekünk földön házuk, sem pedig atyánk,
ügyefogyott özvegyiségre marada anyánk,
mert bánunkért megharagudt mennyei Atyánk.*

*Fejedelmek mi közülünk el-kifogytanak,
és a tanácsadó népek mind elhalának,
az köz népek egymás között visszáat vonának,
jegye, hogy majd vége leszén mi országunknak.*

*Eltávozzék már mi tőlünk a mi örömiünk,
mert koronánk nélkül vagyon már a mi fejünk,
azért szükség hogy szívünkben mi keseregjünk,
szüntelenül Istennek hittel könyörögjünk.*

Az eredeti Hoffgreff-dallam,
1556, y4b

3.

Megjelent nyomtatásban az ének első három strófájának 19. századi és a legvégén krisztianizáló átköltése is. Ez Farkas Sándor (1851–1911) református lelkész alkotása, akinek kiadványáról és szerzőségéről már volt szó elébb. Nem az eredeti ének pótlásául szolgál, ugyanis kiadványának címe és célja szerint vasárnapi iskolák és énekkarok használatára készült. Az elhallgatott nevű és elfeledett énekköltő és kiadó megérdemli, hogy Csomasz Tóth Kálmán 1971-es megjegyzése után legalább ennyivel irányuljon reá az utókor figyelme. Kezdeményezése mértéktartó és előremutató volt a kor szokásos megoldásaihoz képest. Amellett, hogy énekeket költött és adott ki, a Pesten tanult vallásoktató, majd a Pest környékén működő helyettes, illetve rendes lelkész Farkas Sándortól az sem volt idegen, hogy a 19. század eleji nagy elszakadás után rányíljon a szeme nemzeti protestáns énekköltészetünk korai értékeire. Ez az irány nem volt elszigetelt, ugyanis a Régi Magyar Költők Tárának kiadása (Szilády Áron), valamint Bartalus István, Kálmán Farkas, Ivánka Sámuel, Seprődi János és mások működése azt mutatja, hogy elindult a magyar református múlt énekes értékeinek feltérképezése. Ez a munka mégis csupán egyes eredményeket tudott felmutatni a református egyház életében és szemléletében. Az akkori idők körülményei között az éneklés és az énekeskönyv színvonalán igen kevés látott meg az úttörő munka. Az egyházzenei és szertartási kutatás az 1921-es énekeskönyvnek és két megelőző próbakiadásának (1903 és 1916) kudarca után kapott új lendületet a 20. század harmincas éveitől, de ezt megtörte a világháború. Ezt követően az ébredési mozgalom árnyai is aláhúzták a tanulságot. A csak merőben új és korszerűnek mondott énekek befogadása – tekintet nélkül színvonalukra és bibliai meg hitvallási hűségükre vagy a csak kizárólagosként kezelt régi, valójában 19. században átírt, megszokott énekanyag pártolása – egyaránt veszélyes véglet. Legtöbbször a kettő ötvözésének gondolták azt, ha boldog-boldogtalan nekifogott átírogatni mindent.

Lássuk előbb magát a megverselést, majd utána a Hoffgreff-dallamot 1566-ból, valamint ennek 19. századi átértelmezését. Azért ilyen sorrendben, mert Farkas Sándor az, aki igazán könnyedén versel, folyékonyan, egyszerűen rímel, azaz verselését tekintve a legkülönb a *Gyermek-Lant* szerzői között, akárcsak a *Hozsanna!* fordításait és énekeit illetően, beleértve olyan igazán rutinos és családi örökségként fordító költőt, mint Szász Béla. Nagyon itt van az ideje, hogy neve végre megjelenjék énekköltőink sorában.⁵⁹

*Jó Istenünk! bő imánkkal hozzád fordulunk,
Sorsunk lásd meg 's látva szánd meg nagy bűbánatunk,
Mi bűnünkért, Uram! tőled ostromtatunk,
Irgalmad ha nem könyörül, mind elpusztulunk.*

*2 Rajtad kívül bús lelkünknek nincs más gyámola,
Siralomnak völgyén megyünk 's nem tudjuk, hova?
Így jut ügyünk – jaj mi nekünk – nagy bujdosásra:
Ha Istennek nem akarunk térni útjára.*

*3 Árvák vagyunk, sok nagy inség jöhet mi reánk.
Üdvünk várát szétrombolva, hol lesz majd hazánk?
Örvényén a kárhoznak veszni indulánk,
Bűnünk miatt hogy elhagyott mennyei Atyánk.*

*4 Ó, Jézusunk, nyútsd ki felénk mentő kezedet,
S segíts minket az ösvényre, mely mennybe vezet.
Te váltál meg, adván értünk drága véredek:
Ó, mentsd meg a pusztulástól e kis sereget.*

Farkas Sándor könnyedén követi az énekvers tizenhárom sorainak 4 . 4 . 5 . szótagos tagolását. Csak mintegy három sort tartott meg az eredetiből (az ostromtatás, bujdosásra jutott ügy, mennyei Atyánk elhagyott). Miért ezeket választotta? Bizonytalán azért, mert Mátray Gábor közlésében is ezek jelentek meg, nem az ének teljes szövege. Csupán ezt tekintve is biztosra vehetjük mindaddig, míg kétségtelen adatra nem bukkanunk, hogy nem az eredeti példányt használta, hanem Mátray kiadványát vagy pedig valamelyik korabeli énekes gyűjteményt, amely Mátray közlésén alapult. Ez nem csupán a szöveg tekintetében van így. Ezt szemlélteti a négyzólamú harmonizálás, vagyis az énekkari használatra szánt dallamközlés.⁶⁰ Azonban a lezáró strofa, amely a kései kor a Jézushoz forduló könyörgése, Farkas Sándor egyéni leleménye. Ennek nincs előzménye a reformáció korabeli énekekben. Ez a megoldás azonban fölbukkan,

⁵⁹ A fellelhető életrajzi és egyéb adatokat összefoglaltam a *Somerville és az angolszász énekek* című előadásom szerkesztett változatában. Megjelenik 2015-ben a Kovács Ábrahám szerkesztette konferenciakötetben, amelynek még nincs végleges címe.

⁶⁰ Némelyik katalógusban tévesen írják le úgy, hogy ezek harmónium- vagy orgonakíséretes énekek. A szerkesztő gyermekkarnak vagy vegyes karnak szánta az énekkari letétek két-, három- és négyzólamú közlését.

egyáltalán nem ritka, hogy még a zsolttárok parafrázisait megalkotó költők is a bibliai idők gyülekezetével azonosítják a nemzeti történelembe illeszkedő saját egyháztörténetük gyülekezetét, könyörgését és hitvallását.

Figyelmet érdemel a dallam kérdéses értelmezése is. Ezt alább látjuk. Természetesen a nyújtópont használatát ma nem tartjuk stílusosnak, sem pedig a négynegyedes ütemekbe történt gyömösölést. Valószínű, hogy lassabban is énekelhették a 19. században, mintsem azt mi ma helyesnek tartjuk. A plagális dallam mollnak értelmezése is jellemző a korra, hisz akkor ez általános volt. Az énekeskönyvi bizottság is előírásnak tekintette, hogy az egyházi (plagális) dallamok helyett csak dúr és moll dallamot (értelmezést) alkalmazzanak. A subsemitonium (a felemelt zárlati vezérhang) szükségtelen, akár a romantika kívánta állandó dinamikai változtatások, amelyeket 1901-ben láthatunk Victor János kiadásában. Ez a harmonizálás azt mutatja, hogy vagy közvetve, vagy közvetlenül Mátray közreadásának ismeretében született, de további módosításokkal. Tehát még több helyen találjuk a ritmus módosítását, módosított hangok és hangközök beiktatását vagy az eredeti és egyszólamú énekdallam ütembeosztás nélküli közlésének a kor felfogása szerinti átértelmezését, mint Mátray kiadásában. Jelenleg nem tudjuk, hogy ez Farkas Sándor saját munkája volna-e, mert nem ismerjük tanultságát és felfogását. Következtethetünk mégis abból, hogy egyes letétek harmonizálási és szólamvezetési hibákat is tartalmaznak, és ezeket a későbbi kiadás (1892) sehol sem javította. Ennek nyomán joggal vélhetjük azt, hogy az alábbi harmonizálást valaki más, zeneileg járatosabb kántor vagy tanár szerkesztette. Egyelőre nem bukkant föl semmi biztos adalék, de lehetett ilyen szerző például Szotyori Nagy József, aki a Ráday Kollégiumban tanított azután, hogy elődjét, Farkas Sándort már Erzsibe választották vagy helyezték át segédlelkésznek.

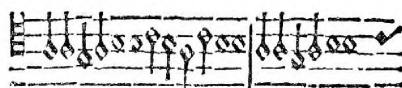
A Hoffgreff-dallam négyzólamú közlése
a *Gyermeklant* szerint, 1883

4.

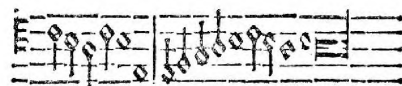
A másik itt tárgyalt énekünk, a 402. nem a korábban megjelölt forrásból, tehát nem az 1566-os énekeskönyvből való, hanem ez szintén Farkas Sándor szerzeménye. Csomasz Tóth Kálmán még nem tudta ezt az énekeskönyv összeállításakor, később már igen a *Gyermek-Lant* második kiadásából, s amint előbb láttuk már ezt, 1971-ben a szerzőségi adatot közölte. Ennek ellenére mindmáig a *Gyermek-Lant*, 1883 olvasható forrásként az ének szövege alatt és a mutatókban is. Ellenben sehol nem jelenik meg azóta sem Farkas Sándor neve.

A *Gyermek-Lant* szerkesztőjeként és kiadójaként is annyira ismeretlen, hogy életrajzi és egyéb lexikonokban, kézikönyvekben sem találjuk nevét és életéveit. Ezért született félreértett következtetés róla és munkásságáról a hazai baptista egyházzene történetében.⁶¹ Kiadványa elemzésével együtt himnológiai adósságunk a magyar református teológiatörténet és az egyházi egyesületek, illetve a kegyességi mozgalmak történetének hiányosan feltárt fejezetei körébe tartozik.

*Ó, örök hatalmú mennyei szent Isten,
Minden dolgainkban benned van reményem.
Te vagy oltalmam, vigaszom nékem.*

*2. Hogyha bánat árja szemeimre zúdul,
Szívem járdalmára balzsamot ad az Úr,
S felszárad a könny, a seb begyógyul.*

*3. Kínok hogyha gyöttrik lelkemet halálra,
Sóhajom akkor is Istenemet áldja,
Hiszen föltámaszt egy szebb világra.*

Az eredeti Hoffgreff-dallam,
1556, z3a

⁶¹ Bányai Jenő: *A magyarországi baptista egyházzene története. Gyülekezeti éneklés, kórusmozgalom, hangszeres zene, zenei szerveződés.* Baptista Kiadó, Budapest 1996, 33–37.

Hoffgreff-dallam háromszólamú közlése
a *Gyermek-Lant* szerint, 1883

mf Oh ö-rök ha - tal - mú meny-nye-i szent Is-ten! minden dol-ga - im-ban

ben-ned van re - mé-nyem, Te vagy ol-tal-mam, vi-ga-szom né - kem.

mp Hogyha bánát árja
Szemeimre zúdul;
Szíven fájalmára
c Batzsamolád az Úr,
S felszárad a köny, a seb begyógyul. *mf* Hiszen föltámaszt egy szebb világra.

pp Kinok hogyha gyötrik
Lelkemet halálra:
c Sóhajom akkor is
Istenemet áldja,

Hoffgreff-dallam négyzólamú közlése
Farkas Sándor énekével a *Hozsánna!* szerint, 1901

5.

Farkas Sándor verselése és kiadványa megérdemli a további kutatást és a nagyon megkésett méltatást. Nem maradhat említetlen zenei szerkesztőként végzett munkája sem. A hatvan kiválasztott ének énekkaroknak szánt négyzólamú, kisebb részben pedig háromzólamú és kétszólamú letétben sorakozik. Közülük csak néhány készült dallam nélkül a nálunk sokáig igen elterjedt *ad notam* jelöléssel, tehát másik ének dallamára. Kiadványa helyet érdemelt a hazai gyülekezetek énekkarainak történetében is, mert reformátusok és baptisták még a *Hozsánna!* megjelenése után is használták.

Összehasonlításként lássunk két példát egy némileg hasonló, de évtizedekkel későbbi kiadványból, amely szintén abból a célból készült, hogy iskolai, vasárnapi iskolai és vallásos összejöveteleken használják.

„Alig van ma már ref. egyház, melyben vasárnapi iskola, ifjúsági egyesület, leány-szövetség vagy más hasonló intézmény ne működne. Ismeretterjesztő és vallásos esték rendezése egyházunkban általánossá vált. Ezen estéknek nélkülözhetetlen

része egyes énekszámoknak az előadása. A négyszólamú férfi és vegyes karok szerepeltetése nagy munkát, szervezése és betanítása határozott szaktudást igényel, sőt legtöbb helyen meg sem valósítható vagy legalábbis nem állandósítható. Kétzólamú ifjúsági vagy gyermekkar szervezése azonban gyermekjáték.”

Négy évtizeddel azután, hogy a vasárnapi iskolák kezdtek terjedni, Balog Sándor református kántortanító (1894–1958) egy füzetet adott ki Kárpátalján (Szernye) 1926-ban. Előszavát a fentebb idézett sorokkal kezdte. Ezért kapta ezt a címet: *Szeretet énekek. Népiskolák felső, polgári iskolák alsó osztályai, továbbá vasárnapi iskolák, ifjúsági egyesületek és leányszövetségek használatára*. Munkája *A „Szeretet” Kis Könyvtára* sorozatban jelent meg,⁶² amelyet a Kálvin-nyomdában nyomtattak Beregszászon.⁶³ A füzet előszava után zenei ábécét találunk: *Rövid zeneelmélet* (5–15. old.). Ebben a dúr és moll szokottabb hangnemeket csak három kereszt és bé előjegyzésig sorolja fel, majd huszonöt kétszólamú éneket közöl. Az általa szerzett dallamok és szövegek mellett hét zsoltárdallamot is találunk (26, 65, 84, 90, 102, 134, 138) kiegyenlített lejegyzésben. Melletük sorakozik még néhány dicséret (*Mire bánkóddol, ó, te én szívem; Mennybéli felséges Isten*), végül néhány népdalnak mondott népszerű műdal is, például: *Kitették a holttestet az udvarra; Jaj de búsan harangoznak Tarjánban; Szomorúfűz hervadt lombja ráhajlik a sírhalomra*.

Szernye jó húsz kilométerre fekszik Munkácstól. Egykor a beregi egyházmegegyéhez tartozott. Trianon óta a Szlovenszói és Kárpátaljai Egyetemes Egyház része. Balog Sándor huszonzét évig volt itt kántortanító (1914–1940), akinek ma már emlékműve is áll az iskola kertjében. Nyugdíjas éveiben lapszerkesztést és szövetkezeti tisztséget vállalt. 1947-ben megkínózták és bebörtönözték (a lágerben 106-ról 52 kilóra fogyott), szabadulása után ismét Szernyén működött, de két év múlva meghalt. Népköltészeti gyűjtőmunkát is végzett. Gyűjtését rendszerezte, színpadra írta, és fiatalokkal az 1930-as években színpadra is vitte. Híressé vált a *Gyöngykaláris*,⁶⁴ ez volt a *Gyöngybokréta* kárpátaljai változata.

Összehasonlításként kínálkozik ide Farkas Sándor terjedelmesebb és tartalmasabb, hatvan éneket tartalmazó kiadványával, a *Gyermeklanttal*. Az alábbi két-két példa mutatja az apró, de nem jelentéktelen különbségeket.

⁶² A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, 1–14 664 jelzetű kolligátumát használtam. Ebben Csikesz Sándor köttette egybe a sorozat füzetait „Felvidéki református tractátusok 1924–38.” gerincfelirattal.

⁶³ A sorozatban a környékbeli lelkészek előadásai, jelenetei és elbeszélései láttak napvilágot kis füzetekben, többek között *A kálvinizmus és a vagyon kérdése; Kis káté; A pápens korának egyháztörténeti tanulságai; Kálvin az Isten igéjének diadalmas vitéze; Egyházi évkör; Heidelbergi Káté és magyarázata; A „Bibliatanulók” (russzelásták) [Jehova tanúi] tévelygése a Szentírás megvilágításában; Szenczy Molnár Albert, a zsoltárfordító*.

⁶⁴ *Kaláris a magyar néphagyomány gyöngyszemeiből*. Tiszaháti népszokások alapján írta és összeállította: Balog Sándor ref. tanító. Első ízben bemutatták Szernye községben 1935. augusztus 11-én. Ismét megjelent: Balog Sándor id.: *Kaláris – Dalok. A Szernyei Gyöngykaláris Nótái*. Kálvin-Nyomda, Mukačevo 1936. Újabbán is megjelent: *Gyöngykaláris*. Id. Balog Sándor örököse. Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest 1993.

Óh Is-ten ki a tö-rő-dött Szi-ve't meg nem
Sőt a bá-nat-ból ej-tő-dött köny-nye-ke't meg-

u - tá - lod Ked-vel-jed ér - zé - si - met
szám-lá-lod.

És el-mél-ke - dé - si - met, Me-lyek szi-ve'm-

ben tá-mad-nak Ha-lá-lán te szent fi - ad-nak.

Balog Sándor: *Ó, Isten, ki a törődött...*

A 42. zsoltár dallamának kétszólamú közlése,

1926

Sze - rel-mes Jé - zu - som ne - ved Biz-

tat-va int fe - lém, Cso-dák-kal tel-jes é - le-

ted Kö - vet-ni vá-gyom én. Ha még-is gyen-ge

lá - ba-im Bo - tol-nak u - ta - don, Vá-gyó re-

mé-nyem szár-nya - in Fo-gadd bün-bá-na-tom,

Balog Sándor: *Szerelmes Jézusom,*

1926

1. El - vo - nult az éj ho - má - lya,

Vi - dám regg lé - pett nyo - má - ba; Hő fo - hászt re -

beg szí - vem: Há - la né - ked Is - te - nem.

Farkas Sándor: *Elvonult az éj homálya*,
1893

1. Krisz-tus U - runk-nak ál-dott szü - le - té - sén, An-gya-li

ver-set mondjunkszent ün - ne-pén, Mely Beth-le-hem - nek

me - ze - je - ben, ré - gen Zen - gett e - ké - pen:

Farkas Sándor: *Krisztus Urunknak áldott születésén*,
1893

Végül előlegezzük legalább annyival a zenei szempontú kutatás folytatását, hogy summásan kimondjuk, a *Gyermeklant* tételei között világos színvonalbeli és ízlésbeli különbség van. Három réteg különül el benne.

1. Az angolszász (különösen az amerikai) énekek zenei megoldása a lehető legegyszerűbb. De ezek ilyenek, és általában nem is szólnak rosszul. Természetesen az idegenszerűség terjedése és az ébredéssel való összefonódása nem nyereség. Érthető, hogy a szerény képességű énekkarok ezeket az énekeket kedvelik azóta is. Kottaértés és igényesebb egyházi zenei szint elérése nélkül sem nehéz betanulni ezeket. Az angolszász énekek beáramlásának ez a legkorábbi ideje.

2. Sokkal igényesebb és rutinosabb a többi dallam és letét, ugyanis valakitől vagy valamelyik karénekes kiadványból átvett tételek harmonizálása, zenei megoldása. Eredetük tisztázatlan, mint az is, hogy Farkas Sándor kitől szerezte zenei ismereteit, és szerkesztőként kikkel volt kapcsolata. Erre főntebb már utaltam. Arra is, hogy feltehetően egyik közvetett forrásából és előzményéből, azaz hogy nem a Mátray Gábor közléséből vette át a zenei megoldást, de ismer- te azt. A hazai istenes énekek és a zsoltárokhoz kapcsolódó egyéb énekek jól mutatják, hogy az ébredés eleinte még nem a szabadegyházias hatást tükrözte. Szó sem volt az angolszász énekek egyeduralmáról. A régi magyar énekek fel- fedezése az általános érvényesülő német hatást is enyhítette, beleértve zenei vi- lágukat is.

3. Végül a harmadik réteget alighanem Farkas Sándor saját készítésű letétei alkotják. Harmonizálásuk szintén elég kezdetleges, és sok helyen hibás is. Bő- ven előfordulnak bennük zenei sajtóhibák is vagy szerkesztési vétségek. Ezért volna jó tudnunk, hogy Farkas Sándor kitől és mit tanult, valamint kitől vett át letéteket, vagy vannak-e olyanok, amelyeket maga készített? Ő maga is tanított, tehát ezért is érdekes volna tudnunk az igazságot. A református és baptista énekkarok még a 20. század elején is használták a *Gyermek-Lantot*, ezt a hatást vitték tovább.

A közreadott néhány példából is látszik, hogy a *Gyermek-Lant* stílusa a két- szólamúságtól a négyszólamúsáig, a főhármasok összefűzésétől és kromatiká- tól alterált hangzatok használatáig ível, s bár ezt ma már idejét múlta és a rene- szánsz dallamokhoz nem igazán illő felfogásnak tekintjük is, azt látnunk kell, hogy ez még így is előkészítette Victor János munkásságát. Tehát illeszkedett a vasárnapi iskola mozgalmának elterjedéséhez. Az 1921-es Baltazár-féle énekes- könyv és a *Hallelujah!* csupa kiegyenlített zsoltárdallamával ellentétben (ezt még az ezredforduló után is így közölték) szinte kivétel nélkül ritmikus, ha néhol magyarosan ritmizált is a dallamok értelmezése és lejegyzése.

A *Gyermek-Lant* egyenetlen, s zenei szempontból nem éri el Farkas Sándor verselésének szintjét főként az a része, amely maga szerzeménye lehet, vagy amelyet nem elég nívós forrásból vett át. Hazai lehetőségeink között a kezdet- leges szint is több volt a semminél. Egy-egy áldozatos életű helyi tanító bácsi vagy hitoktató segédlelkész nélkül máshol még ennyire sem telt.

Felhasznált irodalom

- Balog Sándor: *Gyöngykaláris*. Id. Balog Sándor örököse. Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest 1993.
- Balog Sándor id.: *Kaláris – Dalok. A Szernyei Gyöngykaláris Nótái*. Kálvin-Nyomda, Mukačevo 1936.
- Bányai Jenő: A magyarországi baptista egyházzene története. Gyülekezeti éneklés, kó- rusmozgalom, hangszeres zene, zenei szerveződés. Baptista Kiadó, Budapest 1996, 33–37.

- Borsa Gedeon: Pótlások és kiigazítások a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy első kötetéhez). In: *Magyar Könyvszemle* 92 (1976), 284–286.
- Csomasz Tóth Kálmán: *A magyar református gyülekezeti éneklés*. Református Egyházi Könyvtár XXV. Református Egyetemes Konvent, Budapest 1950.
- Dicsérvételek az Urat. Tudnivalók énekeinkről*. Kálvin Kiadó, Budapest 1971. (2. változatlan lenyomata Kálvin Kiadó, Budapest 1995.)
- Énekeskönyv református keresztyének használatára*. A Horvátországi Református Keresztyén Egyház és az újvidéki Fórum Könyvkiadó Kft. közös kiadása, Kopács–Újvidék 2011.
- Énekeskönyv református keresztyének számára*. A Jugoszláv Királyság[beli] Református Keresztyén Egyház kiadása. Grafika nyomda, Szubotica [Szabadka] 1939.
- Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977.
- Énekeskönyv református keresztyének használatára*. 2. átdolgozott kiadás. A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház kiadása. Pannónia Grafikai Műintézet, Szabadka 1971.
- Énekeskönyv magyar reformátusok használatára, Próbakiadás*. A Magyarországi Református Egyház kiadása. Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Budapest 1948.
- Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár 1554–1555. A kísérő tanulmányt írta Tarnóc Márton. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.
- Régi Magyar Költők Tára*. I–VII. kötet. Közzéteszi Szilády Áron. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1877–1912.
- Szabolcsi Bence: A XVI. század magyar históriás zenéje, a Hoffgreff-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával. Pallas k.-ny., Budapest 1931 (különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1931. évfolyamából).
- Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek dallamai a XVI. századból*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából megfejtve közli Mátray Gábor. Emich Gusztáv könyvnyomdája, Pest 1859 (1993-ban újra megjelent).
- Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők (RMSz). I. A kezdetektől 1700-ig*. Szerkesztette és befejezte: P. Vásárhelyi Judit. A szerkesztő munkatársai: Kis Elemérné és Kovács Zsuzsanna. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008.